

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

KAZIMOV CAHİD İSMAYIL oğlu

**MAHMUD KAŞĞARLININ «DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK»
ƏSƏRİNDƏ ONOMASTİK LEKSİKA**

10.02.06 – Türk dilləri

Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2009

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

ДЖАХИД ИСМАИЛ оглы КЯЗИМОВ

**ОНОМАСТИЧЕСКАЯ ЛЕКСИКА В ПРОИЗВЕДЕНИИ МАХМУДА
КАШКАРЛЫ «ДИВАНИ ЛУГАТ-ИТ-ТЮРК»**

10.02.06 – Тюркские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
кандидата филологических наук

БАКУ – 2009

Dissertasiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun «Türk dilləri» şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: M.M.Mirzəliyeva
filologiya elmləri doktoru

Rəsmi opponentlər:
filologiya elmləri doktoru, prof. Q.Ş.Kazımov
filologiya elmləri doktoru N.Ə.Əsgərov

Aparıcı müəssisə: Bakı Dövlət Universitetinin «Türk dili filologiyası» kafedrası.

Müdafiə «_____» «_____» 2009-cu il saat «_____»-də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya elmləri namizədi və filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən (D.01.141) Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1143, Bakı, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə, AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «_____» _____ 2009-cu ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının
elmi katibi:

f.e.d., professor Q.İ.Məşədiyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Qədim türk onomastikası mürəkkəb, amma kifayət qədər dəqiq və mütəşəkkil bir sistem təşkil edir. Qədim türk onomastikası dedikdə, XIII yüzilliyə (Monqol hücumuna) qədərki lüğətlərdə və digər yazılı mənbələrdə öz əksini tapmış bütün xüsusi adların toplusu dərk edilməlidir. Bu məsələ ciddi və aktual olduğundan həmin dövrün onomastikasının formalaşması və işlənməsi xüsusiyyətlərinin tədqiqinə bir sistem kimi yanaşılması tələb olunur.

Müxtəlif qarşılıqlı əlaqəyə malik və bir-birilə bağlı olan antroponim, etnonim, toponim, oronim, oykonim, hidronim, kosmonim kimi altsistemlərdən ibarət olan qədim türk onomastik leksikası bu günə kimi hərtərəfli və geniş tədqiqat mövzusu olmamışdır. Halbuki, onomastik ekskurs olmadan türk dillərinin bir sıra tarixi və nəzəri məsələlərinə, həlli vacib olan bəzi müşkül problemlərə aydınlıq gətirmək mümkün deyildir. Qədim yazılı mənbələrin onomastik layı Orxon-Yenisey və digər abidələrlə, eləcə də müasir türk onomastikası ilə (qədim onomastik leksika müasir obyektlərin adında öz əksini bu və ya digər dərəcədə tapmışdır – C.K.) kifayət qədər dolğun, müqayisəli təhlilə cəlb olunmamışdır. Tarixi onomastikadan bəhs olunan bəzi təhlillər öz-özlüyündə ayrı-ayrı tədqiqatçıların pərakəndə, çox zaman ziddiyyətli mülahizələrindən ibarət olmuş, adətən həmin fikirlər yalnız bu və ya digər xüsusi adın yaranmasının müəyyənləşdirilməsi ilə məhdudlaşdırılmışdır.

Mahmud Kaşğarlının «Divanü lüğət-it-türk» əsəri türk dilləri və mədəniyyətinin əvəzsiz tarixi xəzinəsi sayıla bilər. Çünki lüğətdə zaman-zaman türk dünyasının dili, mədəniyyəti, etnoqrafiyası, folkloru, siyasi-etnik, sosial-iqtisadi durumu, dini inanc və adətləri öz əksini tapmışdır.

«Divanü luğət-it-türk» min il bundan əvvəlki dilimizin, tarix və mədəniyyətimizin ən dəyərli, ən başlıca mənbəyi və məxəzi kimi elminizdə tamamilə yeni üfüqlər və istiqamətlər açmağa, daha geniş, daha əhatəli və daha dərin araşdırmalar aparmağa kömək edəcəkdir» (MK, I, 2006, s.7).

Onomastik vahidlərin müasir təsviri bu və ya başqa xüsusi ad sisteminin necə, nə vaxt yaranmasına işıq salmır. Çünki sinxroniya yalnız bir xronoloji parçanı əhatə edir. Buna görə də «müasir materialın tarixi aspektdə izahı lazım gəlir»¹.

¹ Историческая ономастика. М., 1977, с. 3.

Bəllidir ki, «müxtəlif dövrlərdə yaranıb dilin tarixinə daxil olmuş xüsusi adlar – onomastik vahidlər o dövr cəmiyyətinin vəziyyəti, ictimai quruluşu haqqında müəyyən informasiyanı özündə əks etdirmiş olur»².

Türk onomastikasının sinxron planda tədqiqi kifayət qədər olsa da, onomastik layın leksik-semantik, leksik-qrammatik, tarixi-etimoloji aspektlərinin diaxron planda öyrənilməsi, demək olar ki, monoqrafik tədqiqat obyektı olmamışdır. Mövzunun aktuallığı da məhz bu boşluğun aradan qaldırılması zəruriyyəti ilə bağlıdır.

Qədim onomastik layın tarixi-etimoloji tədqiqi XI yüzillikdə türk dilində gedən leksik prosesləri izləməyə, bu prosesin etnolinqvistik və ekstralinqvistik tərəflərini aşkarlamağa, tarixi fonetika, leksikologiya, morfologiya, etnonimika, etnotoponimika məsələlərinə işıq salmağa, həmçinin də Qaraxanlıların dövrü və mühitinin, onların etnik tarixinin, etnogenezinin ətraflı elmi şərhini verməyə imkan yaradır. Tarixi onomastik layın məhz bu cür tədqiqi qədim türk tayfalarının ərazicə yayılma arealını və onların dil xüsusiyyətlərini dəqiq təyin etmək şansı yaradır, ki, bu da dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığını şərtləndirir.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın əsas obyektı Mahmud Kaşğarlının «Divan»ıdır. Tarixi-müqayisəli metod isə tədqiqatın obyektini bir qədər də genişləndirir. Belə ki, dövrün digər abidələrindəki onomastik laylara müraciət olunmaqla müqayisəli onomastik tədqiqatın əldə edilməsinə imkan və şərait yaradılır. Çünki dövrün özünəməxsus mənbələrində qədim türk onomastikası barədə maraqlı və zəngin məlumatlar mövcuddur. Həmin məlumatlar ümumi və xüsusi problemləri əhatə edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədi M.Kaşğarlının «Divan»ındakı onomastik leksikaya istinad edərək Qaraxanlılar dövründə formalaşmış onomastik leksikani toplayıb sistemləşdirmək, onların struktur-semantik, leksik-qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənməkdir. Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi zəruri hesab olunmuşdur:

- dövrün onomastik leksikasının yaranma şəraitini səciyələndirmək; bu yolla etnogenez problemini ortaya çıxarmaq, tarixi həqiqətləri aşkar etmək;

² Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1988, s. 41.

- onomastik vahidlərin tarixi inkişaf prosesini izləmək və tədqiq etmək;
- dövrün onomastik leksikasını müxtəlif istiqamətlər üzrə qruplaşdırmaq;
- M.Kaşğarlı «Divan»dakı antroponimlərin inkişaf əhəmələrini, tarixi təkamülünü və leksik-semantik, genetik əlamətlərini aşkara çıxarmaq;
- antroponimlərin tiplərini və onların struktur cəhətlərini təyin etmək;
- «Divan» əsasında onomastik leksikanın altsistemlərini müəyyənləşdirmək: toponimlərin altsistemə daxil olan növlərini aşkar etmək, onların (oykonim, oronim, hidronim, kosmonim və s.) tarixi-lingvistik xüsusiyyətlərini öyrənmək;
- «Divan»dakı toponimlərin Azərbaycan ərazisindəki izlərini müəyyənləşdirmək və bunların qalma səbəblərini göstərmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Dissertasiyada Mahmud Kaşğarlının «Divan»ı əsasında XI yüzilliyə aid (Qaraxanlılar dövrünü əhatə edən) onomastik leksika tədqiqata cəlb edilmiş; onomastik vahidlərin formalaşması və inkişafı yolları izlənilməklə onların tarixi qanunauyğunluqları, əmələgəlmə səbəbləri, təkamül prosesi nəticəsində struktur və mənaca dəyişməsi, dövrün çoxadlılıq və s. məsələləri öyrənilmişdir. Əsərdə XI yüzillikdə onomastik vahidlərin məna və mənşəyi qəbilə, tayfa tarixinin müxtəlif pillələri üzrə araşdırılaraq tarixi-xronoloji vəziyyətləri doğuran əlaqə və səbəblər aşkar edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Mahmud Kaşğarlının «Divan»ı əsasında qədim türk onomastikasının tədqiqi həm türk onomastikasının, həm də ümumilikdə türk dillərinin tarixi və nəzəri baxımdan öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilər.

İşin nəzəri müddəaları və nəticələri həm tarixi, həm də müasir onomastikanın tədqiqi üçün elmi zəmin ola bilər. Belə tədqiqatın XI yüzilliyin türk onomastikasının elmi-nəzəri sistemini yaratmaqda mühüm rol oynaya biləcəyi danılmazdır.

Tətbiqi baxımdan əsər tarixi onomastik (antroponimik və toponimik) lüğətlərin hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Tarixi onomastikadan xüsusi kursların tədrisində, proqram, dərslik və dərs vəsaitlərinin də yazılmasında işin əhəmiyyəti və dəyəri inkar edilməzdir.

Tədqiqatın metod və mənbələri: Dissertasiya işində təsviri və tarixi-müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir. Təsviri metoddan istifadə olunmaqla «Divan»dakı onomastik vahidlərin işlənmə məqamları, fəallıq kəsb etdiyi coğrafi koordinatlar və s. dəqiqləşdirilmişdir. Tədqiq edilən dövrün onomastik təbəqəsi ilə əvvəlki və sonrakı dövrlərin antroponim və toponimləri tarixi-müqayisəli metod vasitəsi ilə müqayisə edilir, ümumi və fərqli cəhətlər aşkarlanır. Əsas qaynaq M.Kaşğarının lüğətidir. Bundan əlavə, dövrün digər mənbələrindən, həmçinin də Orxon-Yenisey abidələrindən, «Divan»-dan bəhs olunan çoxsaylı araşdırmalardan yetərinəcə istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın aprobeşiyası. Dissertasiya işi Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Əsəri məzmun və struktur baxımdan əhatə edən məqalələr AAK-ın təyin etdiyi toplularda, eləcə də xaricdə nəşr edilmişdir. İşin bəzi nəticələri ilə bağlı aspirantların elmi yığıncaqlarında, həmçinin də beynəlxalq konfranslarda məruzələr edilmiş və materiallar dərc olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Əsər işin ümumi səciyyəsi, giriş, 2 fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat və mənbələrdən, eləcə də əlavə olaraq «Onomastik lüğət»dən ibarətdir.

TƏDQİQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın «Giriş» hissəsində mövzunun aktuallığı, elmi yeniliyi, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, nəzəri və praktik əhəmiyyəti göstərilir, tədqiqatın metod və mənbələri, obyekt və predmeti haqqında danışılır. «Giriş»də Mahmud Kaşğarlı və tarixi onomastika məsələləri» də ümumi şəkildə nəzərdən keçirilir.

Türkologiyada 1300-dən çox tədqiqat obyektinə olmuş bu əsər türk dillərinin onomastik layının üzə çıxarılması və öyrənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Akademik A.Axundov haqlı olaraq yazır: «Milli-tarixi onomastik vahidlər təkcə xalqın xüsusiyyətini ümumidən ayırmaq üçün istifadə etdiyi dil işarələri statusunda məhdudlaşmış qalmır, həm də xalqın tarixi taleyini öz məzmununda əks etdirən qiymətli mənbə, soruq rolunu oynayır»³.

³ Axundov Ağamusa. Ön söz \\ Azərbaycan onomastikasında gedən proseslər. Respublika konfransının materialları, 25 may 2007, Bakı, 2008, s. 5-6.

Bəsim Atalayın qeyd etdiyi kimi, «Divan»ın üzərində yüzlərlə araşdırıcı çalışacaq və hər tədqiqat aparan yeni bir cövhər əldə edəcək. Xüsusən də «Divan»da şəxs və ərazi adları ayrıca bir tədqiqat tələb edir, araşdırıcısını gözləyir (MK, I, 32).

«Dilçiliyin müasir inkişaf mərhələsində onomastik leksikanın tarixi istiqamətdə araşdırılmasına olan tələb daha da artırılmalıdır»⁴.

Mahmud Kaşğarının «Divan»ında onomastika məsələləri xüsusi yer tutur. Məsələn, o, öz əcdadları barədə yazır ki, bizim atalarımız olan bəylərə «Xəmir» deyirlər, çünki oğuzlar «Əmir» deyə bilmədikləri üçün əlifbi x-yə çevirib söyləyirlər. Atamız türk ellərini Samanoğullarından alan bəydir, adına Xəmir Təkin deyilir. «Təkin» sözüne gəlincə, hərfi mənası «qul» olan bu söz xaqanın övladlarına və xanədanın kişi cinsindən olan bütün üzvlərinə verilən ünvanıdır»⁵.

Mahmud Kaşğarının onomastik məlumatları içərisində Kaşğari nisbəsi haqqındakı fikirləri də maraqlıdır. «Mahmud Kaşğarının bir əhli-qələm olaraq Kaşğari nisbəsini qəbul etməsi isə heç də onun mütləq Kaşğarda doğulması demək deyil, burada böyümək, yaşamaq və oxumaq da onun üçün kifayətdir, bir xanədan üzvü kimi ağası olduğu imperiyanın paytaxtının adını daşımaq onun haqqıdır. Hətta kiçik bir şəhər və ya kənddən, sadə ailələrdən çıxmış sənətkarlar da çox vaxt iri və məşhur şəhərlərin adını nisbə olaraq almışlar»⁶.

Mahmud Kaşğarlı əsərdə toponimik arealların aşkar olunması üçün qədim şəhər, göl, çay və digər ərazi adlarını xəritəyə köçürmüşdür. O, bu materialları xəritəyə köçürməzdən əvvəl ən müxtəlif mənbələrdən toponimləri toplamış, sistemə salmış və lüğətini hazırlamışdır. Bunun üçün mərhələli prinsiplərdən istifadə etmişdir. Toponimik landşaft çoxalib genişləndiyi üçün böyük coğrafiyaşünas-dilçi müəyyən bir qatı əks etdirən xəritə tərtib etmişdir. Bu xəritədə onomastik layın keçid zonaları, yaxud iki arealın kəsişdiyi yerdə yayılma zonası öz əksini tapmışdır. Toponimlərin ucqar yayılma nöqtələrini birləşdirən izoqloslar nümayiş etdirilməklə, Qaraxanlılar dövrünün toponimik sistemi ətraflı əks oluna bilməmişdir. Buradan belə bir nəticə çıxara bilərik ki, M.Kaşğarlı bir toponimçi alim kimi dilçilik coğrafiyası (areal dilçilik) metodundan da istifadə etmiş, toponimik obyektlərin öyrənilməsinin çətinliyini nisbətən aradan qaldırmışdır.

⁴ Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1988.

⁵ Dilaçar A. Kutadğu Bilig İncelemesi. TDK, Ankara, 1995, s. 17; Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. Dörd cildə, I, Bakı, «Ozan», 2006, s. 16.

⁶ Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. Dörd cildə, I, Bakı, «Ozan», 2006, s. 22.

«Divan»da verilmiş dünya xəritəsi ərazi toponimlərini əks etdirdiyi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu, ilk türk xəritəsi və orta əsrlərin ən dəqiq xəritələrindən biridir. Xəritədə adı «**ərzi-Azərbaycan**» kimi çəkilən Azərbaycanın coğrafi mövqeyi və qonşu sərhədləri də öz əksini tapmışdır. Bu xəritə min il bundan əvvəlki dövr üçün ideal sayıla bilər»⁷.

Dissertasiyanın **I fəsl** «**Tarixi antroponimik və etnonimik leksika**» adlanır. Həmin fəsil 6 paragrafdan ibarətdir. Bu paragraflarda «Divan»dakı antroponimlərin mənşəyi, onların morfoloji və sintaktik quruluşu araşdırılır, leksik-semantik tipləri müəyyənləşdirilir. «Divan»da verilən ləqəblərdən bəhs olunur, etnonimlərin tarixi inkişaf mərhələlərinə aydınlıq gətirilir, onların etimoloji təhlili aparılır, mənaları barədə fikirlər söylənilir.

Antroponimlərin elmi cəhətdən tədqiqi cəhdinə, əlbəttə, Mahmud Kaşğarının ensiklopedik əsərində rast gəlmək olur. Hesablamalara əsasən müəyyənləşdirilmişdir ki, «Divan»da 110 şəxs adı işlənmişdir. Bunlardan beşi qadın (Altun Tarım, Sürəyya və s.) adıdır. Çoxluq təşkil edən kişi adları təsviri xarakter daşıyır: Azak, Atış, Utuş, Burslan və s. Oğul adları da burada çoxluq təşkil edir: Barman, Barsğan (Əfrasiyabın oğlanlarının adı). Babasının yurdu Barsqanın adını açıqlayarkən bu adın Əfrasiyabın oğlunun adından gəldiyini, qurduğu şəhərə öz adını verdiyini yazan Kaşğarlı, babasının da məmləkətinin Barsqan olduğunu bildirir. Barsqanın tarixi ilə bağlı fərqli bir məlumatı dəyərləndirən Kaşğarlı bu adın Uyğur xaqanının Barsqan adından gəldiyini yazır. Rəvayətə görə, bu şəhərin havası çox təmiz olmuşdur.

B.V.Maxpirov qədim türk antroponimik sistemində cəmiyyət üzvlərinin, xüsusilə onun yüksək aristokrat təbəqəsinin çoxadlılığının, ictimai-siyasi sistemlə onun mövqeyinin və statusunun dəyişməsi zamanı yeni ad almaq ənənəsinin geniş yayılmasının qədim türk onomastikasının başlıca xüsusiyyətlərindən biri olduğunu vurğulayaraq göstərir ki, bir adamın adının çoxluğu onun ailədə, nəsilə yeri, rolu, həmçinin əcdadları ilə əlaqəsini təyin etmək üçün koordinator vəzifəsini daşıyırdı⁸.

Əsərdə uşaq adlarına da rast gəlmək olur: Çağrı Təğin, Çağrı Tiğın və s. Kələ adları da lüğətdə ara-sıra işlənmişdir: Ay, Ayas, Alp

⁷ Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. Dörd cildə, I, Bakı, «Ozan», 2006, s. 23.

⁸ Махпиров В.У. Имена далеких предков (источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики). – Алматы: Институт востоковедения МН-АН РК, 1997, с. 119.

Tiğın, Kümüş Tiğın, Kutluğ Tiğın, Küç Təqın, Süli (Süleyman) və s. Burada verilmiş «Tiğın» kəlməsi, əslində, «kölə» anlamındadır. Ayas adının mənası isə (DLT, 1, 123) «üzü parlaq olan kölə» deməkdir.

«Divan»dakı antroponimləri quruluşuna görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Sadə antroponimlər: Abı, Ay, Badruk, Bəqi, Bətzən, Bizən, Bükə, Çava, Çuçu, İnal, İbrahim, İshaq, Kapan, Kaz, Komuk, Kutan, Mahmud, Müqənnə, Nuh, Rum, Səlçuk, Siyavuş, Süli, Sündiş, Şu, Təhmurəz, Türk, Utar (cəmi: 32)

Düzəltmə antroponimlər: Atış, Ayas, Azak, Barsğan, Barman, Bəktur, Boluç, Budraç, Bulğak, Burslan, Çənqşi, Çuğlan, Ərvüz, Kanqlı, Kavşut, Kulbak, Kuluç, Otamış, Tapaq, Təkiş, Tokış, Tutuk (cəmi: 22).

Mürəkkəb antroponimlər: Alp aya, Alp Ər Tonqa, Alp Təqın, Alp Tiqın, Xəmir Təqın, Bəkəç Arslan Təgin, Bilgə bəg, Çağrı Təgin, Əbu Bəkir ül- Kəffal üş Şaşı, Əbu Bəkir ül-Müfit ül-Cərcərai, Əbu l-Qasım Abdullah, Xəlil imam, İbn əbü d-Dünya, İnal öz, Kadir xan, Kalalduruk, Kutluğ Təqın, Məhəmməd Çakır Tonqa xan, Mühəmməd ül-Müqtədi bi-əmr-illah, Nizaməddin İsrail Toğan Təgin, Yavlak Sarıq (Cəmi: 26).

«Divan»da cümlə quruluşlu antroponimik vahidlərə də rast gəlinir. Məs.: **Bektur** (kişi adı, əsl «bek tur»dur ki, «yerində möhkəm dur» deməkdir (MK, I, 455); Turumtay (yırtıcı quşlardan birinin adıdır, bu ad kişilərə də verilir, takma (uydurma – C.İ.) ad olur (MK, III, 243); Sökmən (igidlərə verilən ad, MK, I, 444); Kalalduruk (kişi adı, MK, I, 530); Xalac (Türklərdən bir boy, MK, III, 218) və s.

«Divan»dakı antroponimlər komponentlərinin tərkibinə görə də fərqlənir: İkikomponentlilər (Çağrı Təgin, Kaşğa Boğra və s.), üçkomponentlilər (Bəgəç Arslan Təgin, Boğra Kara Xan və s.), dördkomponentlilər (Muhammed Çakır Tonğa Xan, Nizaməddin İsrail Toğan Təgin və s.).

Mahmud Kaşğarlı dövründə türklər iki qola- şimal və cənub qollarına ayrıldığı üçün şəxs adları da həmin qruplar üzrə təsnif edilmişdir: Şimal qrupu (qırçaq) şəxs adları (Azak, Tapaq, İnal, Kanqlı, Budrac, Səlçuk, Kay, Kökyük və s); Cənub qrupu şəxs adları (Çuğlan, Köl Bilgə xan, Boğra kara xan, Yağan Təqın, Çağrı Bəğ və s).

M.Kaşğarlı həmin qrupları və onlara aid olan adları fonetik prinsipə görə təsnif edirdi. Bu prinsip özünü bu gün də doğruldur.

«Divan»dakı antroponimlərin leksik-semantik tipləri dissertasiyada əfsanəvi qəhrəmanlıqla (Əfrasiyab, Alp aya, Alp təgin), insanların psixoloji durumu ilə (Bektur), göy cisimləri ilə (Ay), təbiət hadisələri ilə (Ayas), xoşbəxtlik, səadət, ağıl və idrak anlayışları ilə (İnanc bəg, Bilgə bəg, Bügə Bilgə), istək, arzu anlayışı ilə (Utar, Tardu, Bektur, Bəqlən, Çava, Tapar), qohumluq münasibəti ilə (Inal, Inal öz, Büke Budraç, Bəgi) və s. ilə bağlı qruplaşdırılmışdır.

Leksik-semantik istiqamətdə lüğətdəki antroponimlərin yaranma mənbələri də göstərilmişdir: heyvan adlarından əmələ gələnlər: Arslan, Burslan, Tonğa və s.; quş adlarından əmələ gələnlər: Toğrul, Turumtay, Çağrı bək və s.; tayfa adlarından əmələ gələnlər: Kanğlı, Kay, Tavğaç xan, Komuş və s.

«Divan»dakı antroponimlər sosial münasibətlərə görə də qruplara ayrılmışdır: a) yüksək vəzifəli şəxslərin adları: İnal Öz, Tonqa Alp Ər və s.; b) sadə xalqı təmsil edənlərin adları: Karan, Ərvüz, Boluş və s.; c) qul, kənz və kölə adları: Kümüş Tiqin, As, Ayas və s.

Dissertasiyada antroponimlər genetik cəhətdən də qruplaşdırılmışdır: Ümumtürk mənşəlilər (Azak, Tapaq, İnal, Yağan Təqin, Kumuk, Kay, Otamış və s.), ərəb mənşəlilər (Kadir, Sabit, Selim, İskender və s.), fars mənşəlilər (Əfrasiyab, Bəhram Çubin, Tahmures, Alp Ər Tonqa, Kaz, Siyavuş və s.), Çin mənşəlilər (Şu-digər bir adı Saka).

Lüğətdə ləqəblər də əsas yerlərdən birini tutur. Həmin ləqəblər sosial məzmun daşıyır. Təbəqə baxımından həmin adlar bəylərə (yuğruş, yafgu, tigin, inal, tarhan, tarım, bəkəç, sağun, köl irkin, çuğlan və s.), qadınlara (xatun, kunçuy və s.), Qaraxanlı hökmdarlarına (xan, kadir, kılıç, dokuz tuğlu və s.) verilən ləqəblərdən ibarətdir.

«Divan»ın antroponimik leksikası ilə bağlı aşağıdakı nəticələri çıxarmaq olar:

Lüğətdə 70% türk, 20% ərəb və 10% fars mənşəli şəxs adları işlədilmişdir.

Tarixi-etimoloji təhlil göstərir ki, qədim türklərin ad yaradıcılığı ənənələri qədim etiqad, inam, xalqın mənəvi-iqtisadi həyatı, flora və faunası ilə əhatə olunmuşdur. XI yüzillikdə insanların adları müxtəlif sosial qruplardan ibarətdir, forma və məzmununa görə bir-birindən fərqlənir. Həmin sosial təbəqəyə yüksək vəzifəli şəxslərin (bunların adları çoxtərkibli quruluşdadır – C.K.), sadə xalq nümayəndələrinin

adları (onların özləri kimi adları da sadə və lakonikdir – C.K.) aid edilə bilər.

Dissertasiyadakı antroponimik qruplar göstərir ki, XI yüzillikdə sinfi təbəqələşmə artıq başa çatmış, varlı-yoxsul zümrəsi formalaşmışdır.

Dövrün ad sistemində dəyişmələr mütəmadi xarakter daşmışdır.

Beləliklə, «Divan»da XI yüzilliyin sosial xarakterini özündə inikas etdirən insan adları, ləqəbləri, titulları və s. mövcuddur⁹.

Orta əsrlərin müəllifi Mahmud Kaşğarlı Qaraxanlılar dövrü və mühitinin şəxs adları, onların leksik-semantik, genetik və struktur cəhətləri haqqında müfəssəl və dəyərli məlumatlar verir.

«Divan»dakı çoxsaylı tarixi antroponimlərin təhlili təcrübəsi göstərir ki, XI yüzillikdə şəxs adlarının formalaşma sistemi, əsasən, iki amilə arxalanırdı: apelyativlərin mənasına; islam dininin nüfuzetməsi, köksalması və yayılması faktına.

«Divan»da 72 etnonim işlənmişdir. Həmin etnonimlər mənşəcə türk (Bayandur, Kınık, Kayı, Bektılı və s.) və qeyri-türk mənşəli (Çaparka, Xotan, Tarbin və s.) olmaqla iki yerə ayrılır. Mahmud Kaşğarlı «Divan»dakı boyları kök və ana olmaqla iki qrupa bölmüşdür.

Oğuzların 24 boydan meydana gəldiyini bildiren Mahmud Kaşğarlı, eyni zamanda bu boylardan 22-si haqqında danışır və damğalarını göstərir. Maraqlıdır ki, böyük türkoloq hər bir boyu o zamanki şöhrətlərinə görə sıralayıb.

Dissertasiyada «Divan»dakı etnonimlərin hər birinin etimoloji təhlili və mənaları üzərində dayanılmışdır.

«Divan»ın etnonimik leksikası ilə bağlı tədqiqat göstərir ki, bu haqda verilən məlumatların öyrənilməsi, tayfaların yayılma ərazilərinin dəqiqləşdirilməsi, Azərbaycan xalqının zəngin mədəniyyət və qədim etnik tarixinin bəzi qaranlıq qalmış problemlərinin həlli üçün də önəmlidir.

Türk tayfa adlarının mənaları içərisində insan, nəsil, törəniş, relyef, igidlik, xoşbəxtlik, qohumluq, peşə-sənət, rəng və s. anlayışları ehtiva edənlər çoxdur: Türk (yaraniş, törəmə), Oğuz (nəsil, qəbilə), Kınık (relyef), Başqird (qurd totemi), Bayat (xoşbəxtlik), Peçenek (qohumluq), Çəpni (igidlik), qırğız (rəng) və s.

⁹ Hatamov J. Mahmit Kaşğarlı hürmatlı unvanlar (titullar) haqında. «Mahmit Kaşğarlı türkologiya ilmini esaslandırıcıdır» atlı Halkara ilmi maslahatı. Aşqabat: 21-22 baydak 2008, s. 67-68.

Dissertasiyanın **II fəsl** «**Tarixi toponimik leksika**» adlanır. Bu fəslin 12 paragrafı vardır. Belə bir fikir vurğulanır ki, toponimikani daha müfəssəl şəkildə belə müəyyənləşdirmək olar: bu-coğrafi adların toplanması, onların mənşəyinin dəqiqləşdirilməsi, bir sıra səbəblər ucbatından dəyişməsi, tarix səhnəsini tərk etməsi və digər yerli adlarla əvəzlənməsi xüsusiyyətidir.

Toponimlər xalq təfəkkürünün məhsuludur, insanın maddi və mənəvi həyatını hərtərəfli nümayiş etdirir. Sivilizasiyaların dəyişməsi də toponimlərlə müşayiət olunur. Qədim türk toponimləri onların maddi-mənəvi mədəniyyətini, ayrı-ayrı tayfa birliklərinin özünəməxsus dünyagörüşünü əks etdirir.

Dissertasiyada Mahmud Kaşğarlı toponimləri, hər şeydən öncə, monopoliya çərçivəsindən kənarında dil hadisəsi kimi öyrənilir. Aparılan statistik araşdırma və hesablamalar göstərir ki, M.Kaşğarlının «Divan»ında 180-ə qədər toponimdən istifadə edilmişdir. Bu toponimik vahidlərin «Divan»da leksik- semantik və etimoloji şərhinin verilməsi isə Mahmud Kaşğarlının böyük toponimçi alim olduğunu bir daha sübut edir. Təsədüfi deyildir ki, Ə.Cəfəroğlu da Mahmud Kaşğarlıni bu fəaliyyətinə görə ilk türk toponimçisi adlandırmışdır¹⁰. Çünki məhz M.Kaşğarlı ilk dəfə olaraq qədim türklərin ərazi adlarının hər birini diqqətlə öyrənmiş, onların adlandırılma səbəblərini, eyni zamanda semantik və mənşə mənzərəsini üzə çıxarmışdır.

Türk mənşəli yer adlarının (toponimlərin) böyük bir hissəsi apelyativlərin təmizliyi ilə fərqlənir. Məs.: Altun xan, Ay göl, Yultuz göy, Taşkənt, Suvlak, Katun sini, Ak tərək, Isık göl, Tərin dəniz, Bakırlıq, Bulqar, Suvar və s.

Ərəb və fars mənşəli yer adları (toponimlər): Nişabur, Küçə, Xarzəm, Fərqanə, Buxara, Çurçan, Sayram, Yemən, Yəçüç-Məçüç və s.

Qaraxanlı türklərinin yer adlarını leksik-semantik cəhətdən də müxtəlif qruplara bölmək olar:

Tayfa adlarından ibarət olan yer adları: Abul, Aramut, Arğu, Bulğar, İqdiş\Ediş, Türk, Kumuk, Minlak, Kıfçak, Suvar, Kençek, Tanqut və s.

Şəxs adlarından ibarət olan yer adları: Şu, Barman, Barsğan, Kaz oyni, Kəşmir, Nişabur və s.

Tərkibində qədim coğrafi-apelyativi olan yer adları. Buraya yer adının tərkibində işlənmiş **kənt, kışlak, ulus, balık, öküz, tarım,**

¹⁰ Caferoğlu A. Türk dili tarihi. İstanbul, 1982, s. 265.

köl, tağ, art, suv və s. coğrafi terminlərin iştirak etdiyi toponimlər aiddir. Məs.: Beşbalıq, Özkənd, Səmişkənd, Tümkənd, Mankənd və s.

Rəng bildirən yer adları: Karaçuk, Karakaş öküz, Kara senir, Kara yalğa, Ağ terek, Aksay, Kızıl, Kızıl öz və s.¹¹

Dövrün yer adlarının nəzəri cəlb edən xüsusiyyətlərindən biri yaşayış məntəqəsinə onu tikdirən şəxsin adının verilməsidir. Yəni məntəqəni tikdirən adamın adı yenidən obyektə verilir. Məsələn, Barsgan: Əfrasiyabın oğlunun adıdır. Barsgan şəhərini də o tikdirmişdir. Bu şəhər Mahmudun babasının şəhəridir. Deyirlər ki, uyğur xaqanının Barsgan adında bir at bağçası varmış. Havası gözəl olduğu üçün atları burada bəsləyirmişlər. Sonra Barsgan adı buraya ad olaraq verilmişdir (MK, III, 417-418).

Mahmud Kaşğarlının «Divan»ında **man** komponentli üç toponimə rast gəlirik: **Mankışlağ, Manküz, Mankənt**. Lüğətin I cildində¹² Mankışlağın oğuz ölkəsində bir yer adı olduğu göstərilir. «Divan»ın III cildində **man** sözü **kışlağ** sözündən ayrı yazılmış¹³ və həmin adın da oğuz ölkəsində bir yer adı olduğu qeyd olunmuşdur. «Divan»da **man** sözünün ayrıca mənası da göstərilmişdir: man yaşlıq koy = dörd yaşını keçən qoyun¹⁴.

«Man» komponentli toponimlərin semantikasi və etimologiyası barədə çoxlu fikirlər olsa da, bizim gəldiyimiz nəticə həmin yer adlarının heyvandarlıqla bağlı olan anlamıdır. «Divan»da da belə bir işarə var ki, Mankənt - vaxtilə Kaşğar yaxınlığında yaşayış məntəqəsinin adı olmuş, indi isə dağılmış şəhərin adıdır¹⁵. Bu şəhərin kənarında iri buynuzlu qoçlar saxlanılmış, onlardan ət, yun təsərrüfatında istifadə edilmişdir.

Mahmud Kaşğarlının «Divan»ında haqqında danışılan oğuz şəhərləri bunlardır: **Sepren (Sabran), Sitkün, Suğnak, Karnak, Karaçuk**.

¹¹ Quliyev Ə.A. Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi. II hissə, Bakı, «Elm», 2001.

¹² Divanü luğat-it-türk tercümesi. Çeviren Besim Atalay. Cilt I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985, s. 465.

¹³ Divanü luğat-it-türk tercümesi. Çeviren Besim Atalay. Cilt III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986, s. 157.

¹⁴ Yenə orada, s. 157.

¹⁵ Yenə orada, s. 172.

«Divan»da 96 şəhər adı haqqında məlumat verilmişdir. Bu adlar qədim türklərdə şəhər mədəniyyətinin inkişaf ənənələrini müəyyənləşdirir¹⁶.

Balıq şəhəri haqqında. Bu adla üç şəhərin adı qeyd olunur:

1) **Balık** - islamdan çox öncə türk dilində «sığınacaq, qala, şəhər»lərə verilən ad;

2) **Beş-balık** - Göytürklərdən uyğurlara keçən tanınmış bir türk şəhəri.

3) **Yanğı balık** və yaxud **Yengi balık** - Uyğur şəhərlərindən biri.

«Bizim tədqiq etdiyimiz **Ağa balıqlar** bulağının tərkibindəki balıq sözü, şübhəsiz, «şəhər, qala» mənasına daha çox yaxındır. Ağa komponenti məhz balıq sözünü tamamlayır»¹⁷.

Çoxvariantlılıq «Divan»da təsvir olunan şəhər adlarının əsas əlamətlərindəndir. Məsələn, Koçu şəhər adının 3 variantı (Köçə, Küçə, Küşən), Taraz şəhər adının isə 2 variantı (Talas, Tıraz) işlənmişdir.

«Divan»dakı şəhərlər oğuz və qıpçaq şəhərləri olmaqla iki qrup üzrə verilmişdir: Oğuz şəhərlərinin adları: Farap (Karaçuk), Karnak, Sepren\\Sapran və s., qıpçaq şəhərlərinin adları: Ferqana (Özkənd), Xotan, İtlık, Kaşğar, Kençək, Senğir və s.

Beləliklə, «Divan» əsasında qədim türk şəhər adlarının öyrənilməsi həm türk, həm də ümumi toponimikanın tarixi və nəzəriyyəsinin problemlərinə aydınlıq gətirə bilər. Bu zaman həmin dövrlərdə qədim şəhərlərin və onların adlarının formalaşmasına həlledici təsir göstərən faktorlar da müəyyənləşər.

Şamanizmə aid xeyli söz qalıqları «Divan»ın onomastik vahidlərinin tərkibində qalmışdır. Bunların bəzilərini nəzərdən keçirək:

Kamlançu toponimi. Toponimin ilkin komponentində şaman sözü olan kam\\qam öz izini saxlamışdır. M.Kaşğarlı «Divan»ın III cildində bu toponimin «kam» hissəsinin kahin, şaman mənasında işləndiyini qeyd edir¹⁸ və belə bir izah verir: *Kamlançı* = İki Öküzə yaxın iki kiçük kasaba adı¹⁹. Amma böyük türkoloq həmin toponimin bütövlükdə mənasını açmır. Bizə görə, **Kamlançı** toponimi şamanların,

¹⁶ Sümer F. Eski türklərdə şəhərçilik. Ankara, 1994.

¹⁷ Əsgərov N.Ə. Bəzi hidronimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri. AOP, Bakı, 1986, s. 211- 213.

¹⁸ Divanü luğat-it-türk tercümesi. Çeviren Besim Atalay. Cilt III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986, s. 157.

¹⁹ Yenə orada, s. 242-18.

kahinlərin adət-ənənə, mərasim və ayinlərinin icra etdiyi yer anlamında başa düşülməlidir.

«Divan»dakı ən maraqlı toponimlərdən biri *Ötükən*dir. Şamanizmin izləri bu toponimin də daxilinə hopa bilməmişdir. Monqol mənşəli *Ötükən* şaman allahlarının yaşadığı yerlər olmuşdur. Şaman və yarışaman mətnlərində bu allaha böyük inanc təsvir olunur. M.Kaşğarlı o zaman tatarların məskunlaşdığı ərazilərin bir hissəsinin *Ötükən* olduğunu da göstərir²⁰.

Ötükən adətən *yış* (meşə, tayqa) və bəzən də *yer* sözü ilə birgə işlənmişdir (L.Potapov).

«Divan»da şamanizmin izlərinə Abakı, Temürkaznuk, Temürkazuk adlarında da rast gəlirik.

Beləliklə, qam-şaman izlərini «Divan»dan axtarmaqla qədim türklərin inamlarının tarixən kökündə duran bir sıra məsələlər- mif görüşləri, dini adət-ənənələri, ruhlar aləminin sirləri ilə, adqoyma mərasimlərinin magik mifologiyası ilə bağlı dəyərli məlumatlar əldə etmiş oluruq.

Mahmud Kaşğarının «Divan»ında yalnız kosmoqonik miflə əlaqədar olan toponimlərdən istifadə olunmuşdur. Kosmoqonik miflər hər bir mifoloji sistemin özəyini təşkil edir. Bu miflərin məzmunu «nizamlayıcı kosmik başlanğıcla dağıdıcı xaoitik başlanğıcın mübarizəsi»²¹, dünyanın (kosmosun) yaranması, təbii obyektlərin (ərazi adlarının) formalaşması və başqa hadisələrdən ibarətdir.

Yulduz göl. M.Kaşğarının «Divan»ında «Yulduz köl» şəklindədir. Türk dillərində «ulduz» kosmik obyekt anlayışını ifadə edir. Ümumiyyətlə, mifoloji anlayışın ifadəsinə çevrilmiş «yulduz», «ay», «gün», «şükür», «səncər», «yildərik», «buğday», «tolun» tərkibli toponimik vahidlər kosmik obyektləri bildirir. Ç.Hüseynzadə orta çağ ərəbdilli mənbələrdə bu anlayışı bildirən türk mənşəli antroponimləri müəyyənləşdirmiş, aşağıdakı şəxs adlarını göstərmişdir: Ayteqin, Aydoğdı, Aytoğmuş, Aydəkız, Ayaba, Aybək, Kündəğ, Kündəkız, Kundoğuş, Kündoğdı, Ulduz, Jildərik, Sənzər, Şükür, Şükür tegin, Buğday və s.²²

²⁰ Divanü luğat-it-türk tercümesi. Çeviren Besim Atalay. Cilt I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985, s. 198.

²¹ Топоров В.Н. Первобытные представления о мире (общий взгляд). «Очерки истории естественно-научных знаний в древности». М., «Наука», 1982, с. 9.

²² Гусейнзаде Ч. М. Тюркская антропонимия в средневековых арабоязычных письменных памятниках до XIII в. Канд. диссертация, Баку, 1988, с. 35.

Ç.Hüseynzadə yazır ki, Ulduz antroponimi orta əsr ərəbdilli mənbələrdə, eləcə də türkdilli mənbələrdə anladıda işlənərək **julduz**, bəzən isə **sulduz şəklində** öz əksini tapmışdır. X əsr türk sərkindəsinin adı Ulduz olmuşdur²³.

«Divan»da «Yulduz» və «Kaprakuş» – müştəri ulduzu mənasında işlənmişdir (MK, III, 221; I, 331, 332; III, 221).

Ay göl. «Divan»da «ay» komponentli onomastik vahidlər bunlardır:

Ay - kölə adı. «Ay» sözü lüğətdə aşağıdakı mətnin içərisində verilmişdir:

Kelsə sanğa yolgıra

Udhun anı udhgura

Barsun naru kadhgura

Sattı mening *ayımı* («Sana yolda rast gəlirsə onu uykusundan uyandır; nəyəyə istərsə oraya gitsin. O, bənim köləmi (ayımı – C.K.) sattı»). (Yaxud: Yolda, keçərkən o, sana rastlarsa onu uykusundan uyandır, yaptığını anlat. O, tasalanaraq gitsin; çünki o, bənim iznimi almaksızın köləmi satmışdır) (MK, II, 193).

Ayas - kölələrə verilən ad (MK, I, 123). M.Kaşğarlı məlumat verir ki, ayas: «ayas kök=açıq hava, açıq gök». Kölələrə - üzləri parlaq olduğu üçün - «ayas» deyilir (MK, I, 123).

Mahmud Kaşğarlı, ümumiyyətlə, ulduz adlarından bəhs edərkən göstərir: Müştəri ulduzuna Ərəntüz (Tərəzi ulduzu), Mizan ulduzuna Karakuş, Sürəyyaya Ülkər, Yedi kardeşlərə Yetigən, Kutur ulduzuna Təmürkazuk, Mirrih ulduzuna Bakır sokım deyirlər (MK, 3, 40). Bakır sokum: **Merih** ulduzunun adı. Kızılıqta bakıra benzetilir (MK, 1, 361).

Ərən: «**ərən tüz**» = - yıldızlar bilgisində - tərəzi yıldızının adı». Bu, ayın göktə= uğraklarından (bürclərindən) birinin adıdır (MK, 1, 76).

Lüğətdə **Karakuş** həm Müştəri, həm də Mizan ulduzlarının adı kimi verilib. «Kuş» sözünü əks etdirən lüğət məqaləsində deyilir: «... Müştəriyə Karakuş deyilir. Bu ulduz doğduğu zaman «**Karakuş toğdı**» deyirlər. Həmin ulduz oralarda sabah vaxtı doğar; Oğuzlar, dəvə ayaqlarının ucuna da «karakuş» deyirlər. «Kızkuş» tükələrinin rəngi bukalamina (buqələmun – C.İ.) bənzər, açılınca rəngdən rəngə girən bir quşun adıdır (MK, 1, 331-332).

²³ Yenə orada, c. 35.

Təmür kazuk=kutup ulduzu, dəmir kazık. Qütb ulduzuna təmür kazıq deyilməmiş, yəni «dəmirdən yapılmış kazık», bu ona görə belə adlanır ki, sanki göy bunun üzərində fırlanır, dönür (MK, 3, 383).

Mahmud Kaşğarının lüğətindəki xüsusi adların maraqlı görünən bir hissəsini də **hidronimlər** təşkil edir. Sözlükdə diqqəti çəkən hidronimlər bunlardır: Ceyhun, Fırat, Öküz, Bənəgit, İla, Jafinç-İkki Öküz, Qaş Öküz, Ürüng Qaş Öküz, Qara Qaş Öküz, Tarım, Usmi Tarım, Ertiş\İrtiş, Kaz suyu, Abisgün (Hazar\Xəzər), Körüng göl, Siding göl və s.

Mahmud Kaşğarının hidronimlərlə bağlı məlumatları çox maraqlıdır. Qədim türklər «özük» deyilən sözdən istifadə etmişlər ki, bu da oyularaq hovuz düzəldilmiş bir yerdir. Onlar böyük dərələrdən ayrılan çaya da «özük su» demişlər (MK, 1, 71).

«Divan»da hidronimlərə verilən adların səbəbi də göstərilir. Məsələn, «Kaz suyu» haqqında oxuyuruq: **«Kaz suyu»: İla= İli** dərəsinə axan böyük bir çay. Bu adın verilməsinin səbəbi, Əfrasiyabın qızının bunun kənarında bir qala tikdirməsidir; bu ad oradan qalmışdır (MK, 3, 151).

Mahmud Kaşğarlı «göl» sözündən bəhs edərkən bunun üç mənada – «hovuz» və «birikmiş su», «dənizin özü» anlamlarında işləndiyini göstərir. «Köl - dənizin kəndisi. Buradan alınaraq dəniz köpüyünə göl köpüyü deyirlər ki, tengiz köpüğü deyilməz (MK 3, 136).

Lüğətdə izahı verilmiş hidronimlərdən biri də **«Yabaku suyu»** adlanır. Bu, Kaşğar dağlarından çıxan Fərqanə ilə Özçent arasında axan bir çayın adıdır (MK, 3, 36). **Yabaku** mənəblərdə etnonim kimi səciyyəlidir. Yəni bu tayfaya məxsus olan çay²⁴.

İkinci fəslin 11-ci yarımbölməsində **«Divan»dakı toponimlərin Azərbaycan ərazisində izləri** araşdırılmışdır. Tarixi keçmişimizlə indimiz arasında bir körpü yaradan Kayı, Xalac, Oğuz, Çəpni, Salğur, Eymur, Avşar, Bayandur, Bayat, Gəncək, Kanğlı, Kəngər, Peçenek, Bəydili və s. tarixi toponimlərin öz izlərini respublikamızın ərazisindəki kənd, qəsəbə və digər ərazi adlarında qoruyub saxlamaları toponimik vahidlərin inkişaf tarixini izləmək baxımından çox dəyərlidir. Tayfa miqrasiyalarının coğrafi koordinatlarını öyrənmək işində də bu izlərin mühüm rolu vardır.

Sonuncu yarımbölmə **«Divan»dakı onomastik leksikanın tədqiqində informasiya texnologiyalarının rolu»** adlanır. Yarımbölmədə əsaslandırılır ki, bu gün insanların xüsusi adların tarixinə dair

²⁴ Махпиров В.У. Древнетюркская ономастика. Алма-Ата, «Гылым», 1990, с. 89.

marafı, həmin adların məna və mənşəyini öyrənməyə can atması bir daha sübut edir ki, bu sahədə global informasiya mühiti yaradılmışdır. Belə təkliflər verilir ki, vebşaytda Mahmud Kaşğarının «Divan»dakı onomastik vahidlərin interpretasiyası verilə, bibliografik bazası yaradıla bilər. Bazanın strukturu tarixi onomastik vahidlərin bir sıra tipik xarakterik xüsusiyyətlərini (qrammatik əlamətlərini, toponimin semantik komponentlərini və s.) özündə birləşdirər. Yəni tarixi toponimin qrammatik, semantik, funksional və ərazi xüsusiyyətləri informasiya texnologiyaları vasitəsilə çatdırılmalıdır. İnternetdə obyekt seçilmiş toponimlərin qrafik, struktur, semantik və coğrafi xüsusiyyətləri verilir.

Tədqiqatda aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur:

- İlk dəfə olaraq Mahmud Kaşğarının sayəsində XI yüzillik türk dünyasının coğrafi yayımını, arealını təyin etmək imkanı əldə edilmişdir. Gəzdiyi və dolaşdığı ərazilər, tədqiqat və təhlil etmək imkanları Mahmud Kaşğarının toponimik və coğrafi biliyinin, digər Ərəb və İran qaynaqları ilə aparılmış müqayisələr nəticəsində elmi reallığa əsaslandığını göstərir.

- Onomastik leksikanın tarixi-semasioloji tədqiqi nəticəsində qədim türk antroponimika, etnonimika və toponimikasının struktur-semantik və tipoloji aspektləri müəyyəmləşdirilmiş, XI yüzilliyə aid onomastik leksikanın əmələ gəlməsində çoxsaylı linqvistik və ekstra-linqvistik amillərin rolu aşkarlanmışdır.

- «Divan»dakı toponimlərin tarixi-etimoloji tədqiqi qədim substrat layların açılmasına imkan verir, onların stratigrafiyasını (təbəqələşməsini) yerinə yetirir. Həmin makrohissələr ana dilin (türkmənşəli) və digər dillərin (ərəb, fars, çin) bazası əsasında formalaşmışdır. Mənbədəki əsas toponimlər qədim türk epoxasını yaşadır, öz tərkibində qədim türk şəkilçilərini qoruyub saxlayır. Toponim yaradan formantlar indi artıq arxaik hala düşmüşdür. O zaman məhsuldar formalardan indi əsər-əlamət qalmamışdır. Onlar dil və tarixi parametrlərə görə də fərqli şəkllə düşmüşdür.

- «Divan»dakı toponimlərin stratigrafik tərkibini həmçinin ərəb-fars mənşəli ərazi adları da təşkil edir. Onomastik material göstərir ki, ərəb və İran etnoelementləri qədim türkün etnik tərkibinə də daxil olmuşdur.

- «Divan»dakı onomastik leksikanın tarixi-etimoloji tədqiqi göstərir ki, bu aspektdə tarixi leksikologiya və tarixi morfologiya problemlərini də həll etmək mümkündür.

- Tarixi toponimlərin tərkibindəki topoformantlarla nitq hissələrinin tərkibində daha az, seyrək qarşılaşmaq olur. Bu topoformantlar az məhsuldardır. Daha çox topoformantlar xeyli sayda analogi onomastik vahidlərin yaranmasında iştirak etmiş, demək olar «açar» rolunu oynamışdır.

- Demək olar ki, bütün qədim türk onomastik leksikasında semantika tündləşir, yəni genişlənir. Tarixi-etimoloji tədqiqat yolu ilə xeyli topoleksmələrin qədim mənaları semantik prinsip əsasında açılır.

- Tarixi-etimoloji tədqiqatlarda tarixi prinsip də əsas rol oynayır. Bu prinsiplə qədim tayfaların, xalqların etnik tarixi, onun digər xalqlarla münasibəti, tarixi-mədəni əlaqələri, etnogenezi öyrənilir. Etnogenezi öyrənməklə «Divan»dakı etnonim, etnotoponim və etnoantroponimlərin yaranma səbəblərini aydınlaşdırmaq mümkün olur. Bu sahədə tədqiqat göstərir ki, sözügedən ərazilərdəki toponimlərdə öz əksini tapan qəbilə və tayfalar ancaq avtoxton (yerli) olmuşlar. Bunu sonrakı tədqiqatlar, xüsusən də arxeoloji qazıntılardan əldə olunan materiallar da təsdiqləyir. Amma tarixin müxtəlif epoxalarında bu ərazilərə iranlılar, ərəb və monqollar da axın etmiş və bu zaman etnokomponentlərdə bəzi dəyişkənlik baş vermiş, demək olar ki, etnik tərkib «təzələnmiş»dir.

- Əsərdə qədim türk boyları haqqında bilgilərin tədqiqi, onların yayılma ərazilərinin, məkanlarının dəqiqləşdirilməsi türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının əski və zəngin mədəni irsinin bir sıra problemlərinin həlli üçün önəmlidir.

- Mahmud Kaşğarlı lüğətindəki həm etnonimlərin, həm də onlar vasitəsi ilə əmələ gəlmiş toponimlərin tarixi-müqayisəli metodun köməyi ilə araşdırılması, yayılma ərazilərinin tədqiq edilərək öyrənilməsi xalqımızın etnosiyasi və kulturoloji mədəniyyətinin bir sıra məsələlərini ortaya çıxarır.

- İlk təhlil göstərir ki, qədim türk onomastikasının formalaşması substrat, adstrat, götürülmə və əsil türk struktur və elementlərinin mürəkkəb qarşılığı nəticəsində baş vermiş, bu isə, öz növbəsində, qədim türklərin digər xalqlardan götürdüyü mədəni təbəqələrin müxtəlifliyi, çeşidliyi, qədim türklərin dövlət quruluşunda (birinci və ikinci türk xaqanlıqları, Uyğur xaqanlığı, Şərqi Türküstanda Uyğur dövləti, Qaraxanlılar dövləti və s.) ictimai-sisayə sistemlərin ardıcılığı və inkişafı səbəbindən olmuşdur. Bundan başqa, müxtəlif dövrlərdə qədim türk onomastikasının yaranmasına həlləedici təsir edən dəyərlərdən biri də dil olmuşdur. Türklər müxtəlif dövrlərdə, bəzən isə

eyni zamanda, ancaq müxtəlif ərazilərdə, demək olar ki, bütün dünya dillərinin təsirinə düşsələr də, öz qədim ənənəvi kultlarını unutmamış, bu da özünü onomastik leksikada büruzə vermişdir.

- Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, qədim türk onomastikası müxtəlif, bəzən də bir-birinə qarşı qoyulmuş, amma türk etnolinqvisitik ad sistemlərinin əsası üzrə birləşmiş, çeşidlilik təşkil etmişdir. Həmin altsistemlər, öz növbəsində, artıq digər səviyyəyə aid mütəşəkkil və kompleks struktur formalaşdırmışdır.

- Beləliklə, qədim türk onomastikasında bir-birindən fərqlənən Türk xaqanlıqlarının, Uyğur xaqanlığının və Qaraxanlı dövlətinin xüsusi adlar sistemi yaranmışdır. Onları bir-birindən fərqləndirən cəhət antroponimiyada bu və ya digər titul nomenklaturası, toponimiyada coğrafi nomenklatura, etnonimlərdə isə sosial status və s. olmuşdur.

- Nəticə göstərir ki, qədim türk onomastikasının öyrənilməsinə düzgün sistemlə yanaşma həm türk (və ümumi) onomastikanın nəzəriyyəsi və tarixinə, həm də türk dillərinin nəzəriyyəsi və tarixinin dəqiqləşdirilməsi üçün daha çox faydalı olacaq.

- «Divan»ın antroponimlərinin təhlili təcrübəsi göstərir ki, onlar əksərən düşdüyü şəraitdən asılı olaraq, əvvəlki semantikasından uzaqlaşır, ümumi isim kimi mənalanır. Həmin əlamət antroponimlərdə zəngin əlavə və daxili mənaların çoxluğunu göstərir.

- Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, «Divan»ın bir sıra onomastik vahidləri dövrün digər əsərlərindəki onomastik vahidlərlə səsleşir. Məsələn, «Divan»dakı «Bayat», «Bəydili», «Kınık», «Çəpni», «Bal-Xatun», «Yulduz» və s. onomastik vahidlər oğuz tayfalarının tarixi və etnoqrafiyası haqqında müfəssəl məlumat verən ensiklopediya sayıla bilən F.Rəşidəddinin «Oğuznamə»sindəki adlarla (burada 200-dən artıq antroponim vardır – C.K.) uyğunluq təşkil edir. «Baburnamə»də «Divan»dakı Buxara, Samarkand və digər toponimlərə rast gəlmək olur.

- Qaraxanlılar dövrünün onomastik sisteminin tədqiqi nəticəsində sonradan ayrılmış, müasirləşmiş türklərin xüsusi ad layını müəyyənləşdirmək, onomastik vahidlərin praformalarını (ilkin formalarını) bərpa etmək mümkündür.

- Elmi-tədqiqat genişləndikcə etimologiya toponimlərdəki qədim formalar və mənaları əvvəlki halına salır (bərpa edir), bu cəhət coğrafi adların tarixi formalarının geri dönməsi, qayıtması prosesləri ilə şərtlənir.

Qaraxanlılar dövrünün ad sisteminin formalaşma, inkişaf və dəyişmə qanunauyğunluqlarını monoqrafik şəkildə öyrənmək antroponimiya elminin inkişaf dinamikasını izləmək baxımından müsbət nəticələr əldə etməyə imkan yaradır.

Dissertasiyanın «**Əlavə**» adlanan hissəsində «Divan»dakı onomastik leksikanın lüğəti verilmişdir.

Mövzu ilə bağlı aşağıdakı monoqrafiya, məqalə və tezislər çap edilmişdir:

1. XI yüzilliyin tarixi onomastik leksikası (Mahmud Kaşğarlının «Divanü lüğət-it-türk» əsəri əsasında). Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 2008, – 231 s.

2. Tarixi onomastik leksikada şamanizmin izləri (Mahmud Kaşğarlının «Divanü lüğət-it-türk» lüğəti əsasında). Tədqiqlər - 3. Bakı, 2006, s. 311-317.

3. Mahmud Kaşğarlının «Divan»ında oğuz boyları. «Elmi axtarışlar», XXVII toplu. Bakı, "Səda", 2006, s. 134-139.

4. Mahmud Kaşğarlının «Divanü lüğət-it-türk» əsərində antroponimik leksikanın ümumi mənzərəsi. AMEA aspirantlarının elmi konfransının materialları (Məcmuə). II hissə. – Bakı: «Elm», 2006, s. 218-219.

5. Mahmud Kaşğarlının «Divanü lüğət-it-türk» əsərində Manqışlaq, Mankənd və Mangüz toponimləri. Bakı Slavyan Universiteti, "Kitab aləmi" nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzi, Tağıyev oxuları, Beynəlxalq elmi konfrans, 1-2 iyun 2006-cı il, Bakı, Azərbaycan, 2006, s. 142-145.

6. Mahmud Kaşğarlının «Divan»ında onomastik terminlər. Terminologiya məsələləri. Bakı, "Elm", 2007, s. 159-164.

7. Mahmud Kaşğarlının lüğətində hidronimlər. Tədqiqlər- 1, Bakı, 2007, s. 108-113.

8. Kaşğarlı Mahmut'un «Divan»'ında Şehir Adları (Çok Adlılık Meseleleri). Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, Sayı / Number: 15, Ağustos / August 2008, Türkiye / İzmir, s. 203-207.

9. Mahmud Kaşğarlının «Divan»ındakı toponimlərin Azərbaycan ərazisində izləri. Onomastika – Elmi-onomastik jurnal, № 1-2, Bakı, 2008, s. 154-161.

10. Mahmud Kaşğarlının «Divan»ında şəhər adları (Çoxadlılıq məsələləri). Azərbaycan onomastikasında gedən proseslər. Respublika konfransının materialları. Bakı, 2008, s. 67-71.

11. Mahmud Kaşğarlı və tarixi onomastika məsələləri. «Türkologiya» jurnalı, 2008, (3-4), s. 90-96.

Кязимов Джахид Исмаил оглы

**Ономастическая лексика в произведении
Махмуда Кашкарлы «Дивани лугат-ит-тюрк»**

РЕЗЮМЕ

В диссертации на основе «Дивана» Махмуда Кашкарлы исследуется ономастическая лексика, относящаяся к XI веку; исследуя формирование и развитие ономастических единиц, успешно выявляются их исторические закономерности, причины образования, смысловые и структурные изменения в процессе эволюции, характерные эпохе многочисленные имена и многие другие вопросы.

Диссертация состоит из предисловия, 2 глав, заключения, списка литературы. В приложении приводится «Ономастический словарь».

В предисловии обосновываются актуальность тематики, научное нововведение, цели и обязанности, теоретическая и практическая значимость и указываются методы и источники исследования.

Название 1-ой главы диссертации – «Историческая антропонимическая и этнонимическая лексика». В этой главе, состоящей из 6 параграфов, исследуется происхождение антропонимов в «Диване», их морфологическая и синтаксическая структура, определяются семантико-лексические типы. В произведении также показывается этимологический анализ и значение этнонимов в «Диване».

2-ая глава диссертации называется «Историческая топонимическая лексика». В «Диване» изучено около 180-ти топонимов (оронимов, ойконимов и гидронимов), показанных, прежде всего, как событие в языке, выходящее за рамки монополий. В этой главе уточняются следы топонимов в «Диване» на территории Азербайджана и обосновывается роль информационных технологий в исследовании этой лексики.

Все выводы, сделанные из исследования, обобщаются в заключении.

Jahid Ismayil Kazimov

**Onomastic Glossary in Mahmud Kashgari's
"Diwānu l-Luġat al-Turk"**

SUMMARY

The dissertation observes onomastic glossary dating back XI century given Mahmud Kashgari's "Diwan" and studies objective development of the onomastic units, their formation reasons, amendments in their structure and meaning resulted from evolutionary processes and polyonomousness of the time and other. The study is carried through given the consideration of formation of onomastic units and the ways leading to their development.

The dissertation consists of introduction, 2 chapters, conclusion, literature and "Onomastic glossary" attached to it.

The introduction deals with the substantiation of the topic reflecting its scientific novelties, goal and theoretical and practical importance with the indication of method and sources.

The first chapter in the dissertation is named "Historical anthroponimic and ethnonimic lexicon". The chapter of 6 parts researches the source, morphological and syntactic structure of the anthroponyms in "Diwan" defining their lexic-semantic types. The work touches upon etymological analysis and meanings of ethnonyms in "Diwan" as well.

The second chapter in the dissertation is titled "Historical toponymic lexicon". Approximately 180 toponyms (oronim, oyconim, hydronim) have been studied as a language factor eliminating all the barriers of the monopoly. The traces of the toponyms in "Diwan" existing in Azerbaijan have been defined precisely and the role of informational technology in the exploration of this lexicon is substantiated.

The conclusion summarizes all the claims achieved through the research.

Copyright © 2009 Cahid İsmayılođlu

www.cahidismayiloglu.com

www.ismayiloglu.com

www.cahid.info

AZ 1130 BAKI ŞƏHƏRİ, AZƏRBAYCAN
"Əcəmi Naxçıvani" küçəsi, Ev 4A, Mənzil 21.

Tel.: + 994 12 436 35 60

Mob.: + 994 50 661 00 21

Email: cahid@ismayiloglu.com